

כך נוהגות הנשים מעולם — ולא ראתה מעולם שהיו מחמירין יותר

קובץ השאלות והתשובות של ר"י הזקן מדמפייר, מגדולי החכמים היהודים בצרפת של המאה ה-12, מצייר לפנינו תמונה של חיי היום-יום אז, שבהם חיו נשים יהודיות חיים עצמאיים ויהודים קיימו קשרים הדוקים עם הסביבה הנוצרית

חננאל מאק 14.05.2021 11:53

תשובות ר' יצחק בן שמואל מדמפייר (ר"י הזקן), מאת פינחס רוט ואברהם (רמי) ריינר, הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תש"ף, 334 עמודים

"ר"י הזקן" הוא ר' יצחק בן שמואל מדמפייר, תלמידו הגדול וקרוב משפחתו של רבנו תם, גדול חכמי צרפת במאה ה-12. ר"י, יחד עם בנו אלחנן, שנרצח בפרעות בשנת 1184 והיה תלמיד חכם נחשב בפני עצמו, ועם רבנו תם (ר' יעקב בן מאיר) ואחיו שמואל (רשב"ם), נכדי רש"י, ושורת חכמים שרובם חיו בצרפת ומיעוטם באשכנז (גרמניה) וסביבותיהן במאה ה-12 ובתחילת המאה ה-13 מכונים "בעלי התוספות".

נאמנים לפירושו של רש"י, רבם וקרובם הקשיש, הפכו חכמים אלה את פירוש רש"י לחלק בלתי-נפרד למעשה מהתלמוד הבבלי, העמיקו לעיין ולפלפל בהם ואף להוסיף עליהם לאור דבריו, וכך יצרו את התשתית ללימוד מעמיק של התלמוד הבבלי שכוחה יפה עד היום הזה. נוסף לכך חיברו מקצת בעלי התוספות ספרים ופירושים משלהם, ורבים מהם ענו אף הם תשובות לשואליהם. בין המשיבים היה ר"י הזקן מדמפייר.

תולדותיה של ספרות השאלות והתשובות המתועדת מגיעות עד לימי הגאונים, שפעלו בעיקר בבל ובארץ ישראל במאות ה-8-11. באותם ימים עסקו רוב השו"ת בפרשנות התלמוד, אבל כבר מימי הביניים המוקדמים הפכו אלה לכלים לבירור שאלות ההלכה המעשית והדינמית וכך הם פני הדברים גם כיום. בארצות המזרח השתמרו קבצי שו"ת קדומים לאורך הדורות וגם חכמי אשכנז הקפידו להעתיק, לערוך ולשמר תשובות רבות וארוכות שכתבו. אבל, כפי שאומרים לנו פינחס רוט ואברהם ריינר בספר שלפנינו, חכמי צרפת בימי הביניים לא טרחו לשמור את תשובותיהם בהלכה אלא הבליעו אותם בתוך חיבורים שערכו. ואכן, רבות מהתשובות הצרפתיות שלפנינו אינן מובאות ממקורן האבוד אלא מכתביהם של מצטטים ומעבדים וחלקן לא נשתמרו אלא כפרפרזה מאוחרת על המקור. רבות מהשאלות לא נשתמרו אפילו בכלי שני, ובמקרים כאלה יש לשחזר את השאלה על-פי התשובה.

קובץ השו"ת של ר"י מדמפייר פורש לפנינו בין השאר את מציאות החיים בצרפת במאה ה-12. שאלות רבות עוסקות בכשרות הבשר, אחרות עוסקות בכשרות חלב של נוכרים ומוצרים, וכן בכשרות המזון והכלים לפסח, ומתוכן צפים ועולים גם תמונת המטבח הכשר ותפריט מזונם של יהודי צרפת באותם דורות. כמה שאלות נוגעות לכשרותו של יין, נושא מוכר היטב מספרות ימי הביניים בצרפת, שרבים מיהודיה, וגם רבנים ידועי-שם כרש"י, התפרנסו מייצור יין וממסחר בו והדבר נכרך לא אחת במגע של

היין עם נוכרים. שאלות אחרות נוגעות בענייני משפחה, בגרים ובמומרים, באיסורי ריבית, בדיני ממונות ובייחוד ירושות, וגם בשאלות מצויות של טהרת המשפחה.

ניכרות בהיעדרן או במיעוטן שאלות המעידות על אלימות, מעשי ביוש בפומבי, ענישה פיסית של עבריינים, מעשי תרמית וגניבה בוטים וכן קבלת ייסורים מרצון מצידם של בעלי תשובה. שאלות כאלה מוכרות ממקומות אחרים וכנראה מעיד היעדרן כאן לטובה על אופיה של החברה היהודית בת המקום והזמן. גם ארגון הקהילה, סדרי חינוך ותלמוד תורה, מנהגי תפילה ובתי־כנסת נדירים בקובץ. מתשובות ר"י וממקורות נוספים ניכר מעמדה המכובד של האשה בחברה היהודית אז בצרפת, עניין שלגמרי אינו מובן מאליו.

רוב התשובות שבקובץ מופנות אל הסביבה הקרובה, צפון־צרפת. אחרות מתרחקות אל אשכנז, פרובנס, אנגליה וצפון־ספרד.

מאחת התשובות מתברר לדוגמה שיהודי צרפת נהגו לאכול חמאת נוכרים אבל באנגליה, "האי", נהגו לייצר חמאה ממי גבינה והדבר העלה ספקות בדבר כשרותה. התשובה משקפת נהגים שונים של תעשיית החלב ומוצריה בשתי הארצות והן את היחסים ההלכתיים בין יהודי אנגליה וצרפת כמאה שנה אחרי כיבוש אנגליה בידי ויליאם הכובש הצרפתי ב-1066 ובמהלך ההתקרבות וההתרחקות המדינית לסירוגין בין שתי הממלכות.

תשובה מ"ו עוסקת בכשרות של חלב גויים שנחלב ללא השגחה רצופה של יהודים (כשר, בתנאי שאין בהמות אסורות בעדר), וממנה מתברר שהעלמה מרונא, בתו של רשב"ם ונכדתו של רש"י, נהגה לצאת בכל בוקר אל המרעה שהיו בו "רחלות רחוקות קצת מן העיר" ולהשיח על החליבה שנעשתה בידי נוכרים. פעם אחת איחרה מרונא להגיע ורוב החלב או כולו נחלב שלא בפניה. בפועל הוכשר החלב, אבל רבנו תם, אחיו של רשב"ם, הקפיד על היעדרה. מעבר לשאלת הכשרות עולה כאן תמונה מעניינת ומפתיעה של נערה יהודייה, בתו של רב מפורסם, המשכימה כל בוקר, יוצאת לבדה אל שדה מרוחק, שוהה בחברת רועים נוכרים, משגיחה בהסכמתם על מעשיהם ואין פוצה פה ומצפצף.

היבט אחר על מעמדה של האשה בחברה עולה מהתשובה הארוכה שבסימן ל"ח. השאלה עוסקת בכשרות של מאפה חלבי שנאפה תחת מחבת ששימשה קודם לכן כיסוי למאפה בשרי. התשובה אינה חד־משמעית ומובאים בה שיקולים לכאן ולכאן, אבל המעניין כאן הוא הבירור שערך המשיב עם הגברת בשאלה זו. לדבריה, "כך נוהגות [הנשים] מעולם... ולא ראתה מעולם שהיו מחמירין יותר. אך מחמת נקיפת ליבה פעמים שמחממין אותה [את המחבת] יותר מן הרגילות", כלומר ברוב המקרים הסתפקה הגברת בחימום קל של המחבת אבל לפעמים חשה צורך נפשי להקפיד יותר, "וכשהיא משאלת אותה לגוי לאפות מדקדקת יותר להחמם ולהסיקה יותר". אשתו של רב מפורסם משאילה מחבת לשכנתה הנוכרית האופה בה את מזונה ולאחר מכן חוזר הכלי אל המטבח היהודי והכל בא על מקומו בשלום. ואולי גם השכנה הנוכרית אפתה במחבת המושאלת מאפה בשרי כלשהו.

והנה תמונה נוספת המעידה על ידידות בין יהודים לנוכרים. השאלה עוסקת ביהודי חולה אפילפסיה ש"היה גוי אחד רוצה לרפאותו ולהאכילו מאכל אחד לרפואה" (ס'). התרופה עלולה להכיל בשר חגב או עוף טמא והתשובה עוסקת בשני פנים של הבעיה: עד כמה חמורה המחלה ועד כמה אפשר לסמוך על כשרות ההרכב הנעלם של התרופה. ועוד על רפואה עממית: "שאלו את ר"י על אשה שכואבין לה דדיה ואמרו הרופאים לשים עליה קמח הנילוש בדבש ושמן זית מבלי מים, אם מותר בפסח משום חמץ". התשובה: מותר (י"ד).

שו"ת ר"י מלמדות גם על יוזמות כלכליות שנשענו על אמונות טפלות. מסופר בסימן קל"ג: "מעשה היה באחד שנגנב ממנו ונדר [הבטיח] ק' דינרים לאחד שיעשה בהשבעת שדים שידע מי גנבו". ההשבעה הצליחה, השדים שיתפו פעולה והגנב נתפס, אבל החייב סירב לעמוד בהבטחתו. ר"י כותב: "כי בכיוצא בזה וכן בעניין הרפואות דרך בני אדם ליתן דמים מרובים ולא נאמר בזה ששיחק בו". שירותיהם של משביעי שדים, כמו אלה של רופאים ורוקחים, עולים ביוקר וזוכים באמון הבריות, ומאחר שזו היא דרך בני אדם לא יוכל הנתבע לטעון שהבטחתו לא היתה אלא בדיחה גרועה. יש לשער שהמשיב לא התלהב מהעיסקה. הוא אינו מביע את דעתו על כך אבל מקבל השירות חויב לשלם.

היבט מעניין נוסף על יחסי יהודים ונוכרים עולה מהשאלה האם רשאי יהודי להלוות לנוכרי כסף ולקבל כמשכון בגדי שרד שאותם לובש הכומר בעת הפולחן הדתי שהוא עורך בכנסייה. רבנו תם ורשב"ם התירו את הדבר מאחר שראו בבגדים אלה "נויי הכומרים" ולא "נויי עבודה זרה", כלומר הבגדים מפארים את האדם הלושב אותם ולא את הערך הדתי המופשט. גם ר"י כותב: "לא ראינו שנוהגין בהו [בהם] כל איסור להלוות עליהם", אבל הוא ממליץ: "והרוצה להחמיר יחמיר"; ובהמשך מוסיף עוד טעם לחומרה הרצויה: אפשר שהבגדים יוחלטו בידי היהודי והוא ימכור אותם לכומר אחר והלה ישתמש בהם לפולחנו, וכך יעבור היהודי על האיסור החמור של "לפני עיוור לא תתן מכשול". מפסוק זה למדו חז"ל בין השאר שאסור להכשיל כל אדם, יהודי או נוכרי, בסיוע לעבירה, ועבודה זרה הרי היא מ"שבע מצוות בני נח", כלומר מהאיסורים שחלים לפי ההלכה היהודית גם על מי שאינו יהודי (ובהם רצח, ניאוף, גזל, אכילת אבר מן החי ועוד).

החובה למנוע אדם ממעשה עבירה משתקפת גם במקרה הבא (ע"ז): בחור יהודי שהידרדר והיה למהמר כבד נדר בפומבי שאם ישוב אל משחקי ההימורים יאסרו עליו (כמעט) כל הפירות שבעולם. הבחור לא עמד בפיתוי וחזר להימוריו, וביקש ר"י דרך הלכתית לבטל את הנדר מלכתחילה, דבר שההלכה מאפשרת בתנאים מסוימים. התשובה הארוכה שאותה כתב ר' אלחנן בשם אביו מסתיימת בכך שנכון להתיר את הנדר על-אף הקושי ההלכתי הכרוך בכך, שכן אחרת לא יעמוד הבחור גם בנדר הפירות ויחלל גם אותו.

לסיום נביא סיפור אופייני לימי הביניים וראשית העת החדשה ברחבי אירופה. יהודי נהרג (נרצח?) ביער, גופתו נטרפה בפיות בעלי חיים ופניו הושחתו. נוכרים בני הסביבה העידו ששמעו על המקרה והכירו את בגדי המת, אך ר"י חשש להתיר לאלמנה להינשא בשנית שכן ההוכחות למות בעלה לא היו מוצקות דיין. חלק מראשו של האומלל נשמר ובו נמצאה שומה, נקודת חן או כתם בעור. האשה העידה שהיא מכירה את השומה שבראש בעלה ועל סמך עדות זו התיר ר"י את עגינותה ואפשר לה להינשא.

תשובות ר"י הוצאו לאור במהדורה מכובדת שאליה נלווים הצגת המקורות והמקבילות, בירורי נוסח, הסברים, מבוא, נספחים, רשימה ביבליוגרפית וצורר מפתחות, הכל במקובל בפרסומים מדעיים של טקסטים קלאסיים, ולאחר מאמץ שרישומו ניכר היטב. פרופסור רמי ריינר, העוסק זה שנים רבות בחקר יהודי צרפת ואשכנז בימי הביניים ובעת החדשה, וד"ר פינחס רוט, המתמחה בחקר יהודי פרובנס, טרחו הרבה והוציאו מתחת ידם מלאכה נקייה, מרשימה ומאלפת, וניכרים המאמצים הרבים שהושקעו בה.